

Marcin Hlebionek

(Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-7047-4143>

e-mail: hleb@umk.pl

Herby ziemskie na pieczęciach koronnych króla Stanisława Augusta

Territorial Coats of Arms on the Crown Seals of King Stanisław August

ABSTRACT

A wreath of territorial, and later also state and dynastic coats of arms, as an element of the composition of Polish royal seals, appeared at the turn of the 14th and 15th centuries. Initially, it was placed on the seals of majesty, later on the broad (chancellor's) seals of the Crown and Lithuania, and from the times of John Casimir also on the small (sub-chancellor) Crown seals. A set of these coats of arms was created during the reign of King Michael. In general, however, in the field of territorial heraldry, it was characterized by quite high stability, and the land coats of arms introduced to it in the Jagiellonian times functioned without major changes until the reign of Stanisław August. This king used two sets of state seals. The first, created for the coronation in 1764, was a continuation

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
			
THE AUTHOR'S ADDRESS: Marcin Hlebionek, the Institute of History and Archival Sciences of the Faculty of History of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, 1 Bojarskiego Street, Toruń 87-100, Poland			
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History and Archival Sciences of the Faculty of History of the Nicolaus Copernicus University in Toruń			
SUBMITTED: 2023.01.02	ACCEPTED: 2023.05.06	PUBLISHED ONLINE: 2023.07.20	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	

of traditional patterns. The changes concerned only the coat of arms in the second set of seals made in 1780. They concerned two areas: the content and the form of presenting the signs. In the first, the markings of the former fief areas, which were no longer associated with the Crown, were updated: the coat of arms of the Moldavian fief was replaced with the coat of arms of the Kalisz Voivodeship, and the coat of arms of the Pomeranian fief with the coat of arms of Livonia. In the aspect of form, hatching of signs was used for the first time in state sigillography. Although hatching appears already on Wettin's seals, it was not used on Polish state seals. As a result, the seals created in 1780 are the first official color representation of the coats of arms of the lands of the Kingdom of Poland. Breaking with the existing tradition, the creator of the seal, Jan Filip Holzhaeusser, also reversed the arrangement of figural emblems, which until then had been directed towards the central element of the image (i.e., towards the figure of the enthroned ruler, or the Polish Eagle), and also changed the shape of some emblems to forms known from earlier times, later rejected. Enigmatic in this context is the small crown seal of this king, known from one of the collector's imprints, probably made in 1785. Its uniqueness, apart from the lack of confirmation of wider use, prove modifications in the coat of arms, unjustified on the grounds of Polish territorial heraldry.

Key words: sigillography, crown seals, territorial coats of arms, Stanisław August

STRESZCZENIE

Wieniec herbów ziemskich, a później też państwowych i dynastycznych, jako element kompozycji polskich pieczęci królewskich pojawił się na przełomie XIV i XV w. Początkowo umieszczano go na pieczęciach majestatowych, później na pieczęciach większych (kanclerskich) koronnych i litewskich, a od czasów Jana Kazimierza także na pieczęciach mniejszych (podkanclerskich) koronnych. Zestaw tych herbów ustalił się za panowania króla Michała. Generalnie jednak w zakresie heraldyki terytorialnej cechowała go dość duża stabilność, a herby ziemskie wprowadzone doń w czasach jagiellońskich funkcjonowały bez większych zmian aż do czasów panowania Stanisława Augusta. Król ten posługiwał się dwoma kompletami pieczęci państwowych. Pierwszy, powstały przy okazji koronacji w 1764 r., kontynuował tradycyjne wzory. Zmiany wprowadzono dopiero do wieńca herbów w drugim komplecie pieczęci wykonanym w 1780 r. Dotyczyły one dwóch obszarów: treści i formy prezentacji znaków. W pierwszym dokonano aktualizacji znaków dawnych terytoriów lennych niezwiązanych już z Koroną: herb lenna mołdawskiego zastąpiono herbem województwa kaliskiego, zaś herb lenna pomorskiego herbem Inflant. W sferze formy po raz pierwszy w sfragistyce państwowej zastosowano szrafowanie znaków. Co prawda szrafunek pojawia się już na pieczęciach Wettynów, ale nie był wykorzystywany na polskich pieczęciach państwowych. Powoduje to, że powstałe w 1780 r. pieczęcie są pierwszym urzędowym barwnym przedstawieniem herbów ziem Królestwa Polskiego. Zrywając z dotychczasową tradycją, twórca pieczęci, Jan Filip Holzhaeusser, odwrócił też układ figuralnych, do tej pory zwróconych ku centralnemu elementowi wyobrażenia (postaci tronującego władcy bądź Orłowi), a także zmienił kształt niektórych godeł na formy znane z czasów wcześniejszych, później odrzucone. Zagadkowa na tym tle jest znana z jednego kolekcjonerskiego odcisku pieczęć mniejsza koronna tego króla, powstała zapewne w 1785 r. O jej wyjątkowości, prócz braku poświadczenia szerszego używania, stanowią modyfikacje godeł w zestawie herbów, nieznajdujące uzasadnienia na gruncie polskiej heraldyki ziemskiej.

Słowa kluczowe: sfragistyka, pieczęcie koronne, herby ziemskie, Stanisław August

Książka *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytniej*¹ była jednym z pierwszych opracowań dotyczących sfragistyki, które trafiło do mojej biblioteczki. W jej posiadanie wszedłem w 1999 r., kiedy to podczas III Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki w Lublinie miałem przyjemność uczestniczyć w nieformalnym spotkaniu opiekunów kół naukowych oraz studenckiej „starszyny”, które zorganizował prof. Krzysztof Skupieński. I to z jego rąk otrzymałem wspomnianą książkę. Stała się ona jedną z inspiracji do podjęcia badań nad pieczęciami, które kontynuuję do dziś. Stąd nie może dziwić, że artykuł dedykowany Jubilatowi dotyczył będzie właśnie sfragistyki, a właściwie jednego z jej pograniczy: styku sfragistyki i heraldyki.

Częstym elementem monarszych pieczęci pochodzących z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych był wieniec herbów (niem. *Wappenkranz*). Bodaj jako pierwszy pojęcie to zdefiniował działający w połowie XVI w. leksykograf Jozue Maaler, w swoim słowniku łacińsko-niemieckim opublikowanym w 1561 r. Wieniec herbów to według niego „die waapen der vorfaren nach einanderen, stemmata”². W sfragistyce europejskiej za najstarsze zachowane wyobrażenie napieczętno o takiej kompozycji uznaje się wizerunek na pochodzącej z lat trzydziestych XIV w. trzeciej pieczęci Ottona I z Wohldenberg, ówczesnego prepozyta kapituły katedralnej w Hildesheim, późniejszego biskupa tej diecezji. W kręgu herbów otaczających wizerunek Hodegetrii z klęczącym orantem rozmieszczono znaki przodków prałata³. Oczywiście wyobrażenie to łączy z pieczęciami władców jedynie zbieżność formalna: na pieczęciach monarszych kładziono inne rodzaje herbów, inne też były przenoszone przez nie treści. W sfragistyce władców wieniec herbów pojawił się jednak niewiele później. Bodaj pierwszym, który zastosował takie rozwiązanie, był Rudolf IV, książę Austrii z dynastii Habsburgów. Na jego pieczęci używanej po 1364 r. podtrzymywane przez anioły i dzikich mężów tarcze z herbami terytoriów, którymi władał, otaczają konne wyobrażenie księcia⁴. W drugiej połowie XIV i w początkach XV w. kompozycja taka zyskała

¹ *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytniej*, red. P. Dymmel, Lublin 1998.

² J. Maaler, *Die Teütsch spraach: Alle wörter, namen, un[d] arten zu reden in Hochteütscher spraach, dem ABC nach ordenlich gestellt, unnd mit gutem Latein gantz fleissig unnd eigentlich vertolmetscht, dergleychen bißhär nie gesähen*, Zürich 1561, s. 479. Opracowanie dostępne online: https://books.google.pl/books?id=3GZaAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false [dostęp: 30 V 2022].

³ I. Guerreau, *Otto I. von Wohldenberg. Form und Funktion der Selbstdarstellung eines norddeutschen Weltgeistlichen im spiegel seiner Siegel*, w: *Siegel. Gebrauch und Bedeutung*, red. G. Signori, Darmstadt 2007, s. 47, 51, Abb. 5.

⁴ K. von Sava, *Die Siegel der österreichischen Regenten bis Kaiser Max I.*, Wien 1871, s. 118, Taf. II, fig. 29; P. Kletler, *Die Kunst im österreichischen Siegel*, Wien 1927, Taf. II, nr 2.

popularność. Spotykamy ją jako dopełnienie konnych czy tronowych wyobrażeń władców, ale też na pieczęciach czysto herbowych (np. rewersy węgierskich pieczęci majestatowych Zygmunta Luksemburskiego)⁵.

W tym samym czasie wieniec herbowy pojawia się w sfragistyce władców Polski. Pierwszym królem, który na swej pieczęci majestatowej zastosował takie rozwiązanie, był Władysław Jagiełło. Wyobrażoną na niej postać tronującego władcy otacza siedem tarcz herbowych, z tego sześć podtrzymywanych przez anioły. Zgodnie z założeniami programu heraldycznego pieczęci, kolejność tych herbów była następująca: Orzeł, Pogoń, herb ziemi kaliskiej (Wielkopolski), herb ziemi sandomierskiej, herb Kujaw, herb ziemi dobrzyńskiej i herb Rusi⁶. Od tego czasu kompozycja taka, wyłączwszy panowanie Jana Olbrachta, pojawia się na najważniejszych pieczęciach królestwa: najpierw majestatowych (do wycofania takich pieczęci przez Kazimierza Jagiellończyka i później po przywróceniu ich przez Stefana Batorego), od czasów Aleksandra Jagiellończyka na większych (kanclerskich) koronnych, zaś od panowania Jana Kazimierza także na pieczęciach mniejszych (podkanclerskich) koronnych. Zestaw herbów tworzących wieniec ulegał zmianom, które dotyczyły głównie uwzględniania, bądź nie, herbów dynastycznych i rodowych władców, a także znaków innych terytoriów, którymi władali⁷. Formę uznawaną dość zgodnie przez literaturę za ostateczną nadał mu król Michał, w drugiej połowie XVII w. Heraldyczny otok składał się odtąd z jedenastu herbów na pieczęciach większych i mniejszych koronnych, zaś na pieczęciach majestatowych z dwunastu, ze względu na włączenie doń koronnego Orła, którego miejsce w centralnym polu pieczęci zajmował wizerunek władcy. Tworzyły go odpowiednio herby: litewska Pogoń w lewo, ruski wspięty lew, pruski Orzeł Mieczowy w lewo, pomorski gryf, herb dawnego lenna mołdawskiego (na pieczęciach przybierający formę turzej głowy z gwiazdą między rogami oraz pierścieniem i półpierścieniem barkiem w lewo z obu stron pyska), herb ziemi sandomierskiej (w tarczy dwudzielnej w słup w polu prawym trzy pasy, w lewym dziewięć gwiazd), herb Kujaw (w polu połulew i połurzeł pod wspólną koroną), Podwójny Krzyż jagielloński, herb ziemi lubelskiej

⁵ *Die Siegel der Deutschen Kaiser und Könige*, Bd II, wyd. O. Posse, Dresden 1910, Taf. 14, nr 2; Taf. 15, nr 2. Również vide: Z. Piech, *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*, Kraków 2003, s. 47–49.

⁶ Z. Piech, *Monety*, s. 44–45.

⁷ Przemiany kompozycji herbów na interesujących nas pieczęciach królewskich omawiają: S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 122–127; A. Jaworska, *Orzeł Biały. Herb państwa polskiego*, Warszawa 2003, s. 220–241; Z. Piech, *Pieczęcie herbowe w systemach sfragistycznych dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015, s. 236–246.

(jelen z koroną na szyi w lewo), herb Podola (słońce) oraz u dołu herb ziemi dobrzyńskiej (męska brodata głowa, niekiedy z rogami, między dwiema koronami, dolna na opak). Podkreślić trzeba, że godła figuralne w herbach zwrócone były ku centrum pola pieczęci, gdzie znajdował się wizerunek władcy (na pieczęciach majestatowych) bądź herb Królestwa. Układ ten był więc warunkowany kurtuazją heraldyczną. Tak ustalony zespół herbów otaczał koronnego Orła na pieczęciach kolejnych władców: Jana III, Augusta II i Augusta III, a także na znanej z odlewu pieczęci większej koronnej Stanisława Leszczyńskiego⁸. Warto też wskazać, że mimo zerwania, na skutek kolejnych modyfikacji tak zestawu herbów, jak i treści inskrypcji, początkowo czytelnej spójności legendy napieczętej z programem heraldycznym pieczęci⁹ herby i umieszczona w legendzie tytulatura stanowiły wzajemnie uzupełniającą się kompozycję, znajdującą generalnie uzasadnienie w sytuacji bieżącej, ale też tradycji politycznej.

O pieczęciach króla Stanisława Augusta, mimo iż nie wzbudziły one większego zainteresowania badaczy, wiemy dość dużo. Podczas swego panowania król dysponował dwoma kompletami najważniejszych pieczęci państwowych. Pierwszy został sporządzony w związku z objęciem tronu w 1764 r. Wykonawcą zestawu typariuszy był Michel Abrahamowicz¹⁰. Pieczęcie te pozostawały w użyciu do 1780 r., kiedy to, zapewne pod koniec roku¹¹, wprowadzono nowy zestaw tłoków, które tym razem wyryłował Jan Filip Holzhaeuser, pracownik reaktywowanej w czasach Poniatowskiego mennicy warszawskiej¹². Sporządzone przezeń tłoki

⁸ *Gesamtverzeichnis der Siegel im Gatterer-Apparat*, Teil 1, oprac. K.H. Debus, Koblenz 2013, s. 546, nr 2371; Teil 2 [Abbildungen], oprac. K.H. Debus, Koblenz 2013, s. 335, Abb. nr 2371.

⁹ Korelacja ta jest szczególnie dobrze czytelna na pieczęci większej koronnej króla Aleksandra, gdzie herby państwowe i ziemskie umieszczone w centralnej tarczy odpowiadają tytulaturze znajdującej się w legendzie (*rex Poloniae* – Orzeł Biały; *magnus dux Lituaniae* – Pogoń; *Russiae* – wspięty lew; *Prussiae* – Orzeł Mieczowy), pozostałe zaś, tworzące wieniec, mieszczą się w zamykającym inskrypcję zwrocie *et cetera*. Vide: *Katalog pieczęci Archiwum Państwowego w Toruniu*, z. 1, *Pieczęcie królów i królowych polskich do 1572 r.*, oprac. J. Bonczkowski et al., red. M. Hlebionek, Toruń 2020, s. 124–125, nr 16.

¹⁰ K. Syta, *Gabinet Dyplomatyczny Stanisława Augusta Poniatowskiego 1764–1768*, w: *Polska kancelaria królewska. Między władzą a społeczeństwem*, cz. 3, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Warszawa 2008, s. 83.

¹¹ Ostatni zachowany w zasobie Archiwum Państwowego w Toruniu odcisk pieczęci większej wykonanej przez Abrahamowicza pochodzi z połowy listopada 1780 r. (Archiwum Państwowe w Toruniu [dalej: APT], Akta miasta Torunia [dalej: AmT], Kat. II, I-3508, s. 94), zaś najwcześniejsze ślady użycia kolejnego wariantu udało się odnaleźć dla grudnia tego roku (vide: APT, AmT, Kat. II, I-3495, s. 593).

¹² A. Więcek, *Jan Filip Holzhaeuser (1741–1792) nadworny medalier króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa 1993, s. 94, nr 121, s. 94, nr 122.

pieczęci majestatowej oraz większej i mniejszej koronnej Marian Gumowski uznał za jedne z najpiękniejszych pieczęci królów Polski¹³. Nie sposób nie zgodzić się z jego opinią. Używanie typariuszy, tak wykonanych przez Abrahamowicza, jak i Holzaeusera, jest dobrze udokumentowane odciskami. Niedawno Robert Forysiak-Wójciński wprowadził do obiegu naukowego informacje o dwóch kolejnych pieczęciach królewskich tego monarchy, nieznanymi wcześniej literaturze przedmiotu. Są to pieczęcie majestatowa oraz mniejsza koronna. Pierwsza z nich znana jedynie z informacji z katalogu aukcyjnego obecnie znajduje się zapewne w rękach prywatnych. Jakość zdjęcia, na którym oparł się wspomniany badacz, nie pozwala na szczegółową jej analizę¹⁴. Druga z pieczęci, mniejsza koronna, sądząc po elemencie chronologicznym, została sporządzona w 1785 r.¹⁵ Zatem z okresu panowania Stanisława Augusta znamy trzy pieczęcie majestatowe¹⁶, dwie większe (kanclerskie) koronne¹⁷ i trzy pieczęcie mniejsze (podkanclerskie) koronne¹⁸. Wyłączywszy wspomniane już studium

¹³ M. Gumowski, *Pieczęcie królów Polski*, Kraków 1910, s. 90.

¹⁴ R. Forysiak-Wójciński, *Dwie nieznanne pieczęcie królewskie Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Archiwista Polski” 2015, 1, s. 70–72.

¹⁵ *Ibidem*, s. 72–74.

¹⁶ M. Gumowski, *Pieczęcie*, s. 89, nr 180, 181; *Pieczęcie królów i królowych Polski*, Warszawa 2010, s. 194, 195; *Sigilla regum et reginarum Poloniae. Pieczęcie królów i królowych Polski ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 2015, s. 228–229, 230–231; R. Forysiak-Wójciński, *op. cit.*, s. 70–72.

¹⁷ Pieczęć pierwsza (1764): M. Gumowski, *Pieczęcie*, s. 89–90, nr 182, tabl. XLIX, nr 182; T. Kruszyński, *Właściwości stylowe polskich monet i pieczęci od czasu renesansu*, Kraków 1933, s. 88; *I sigilli dell'Archivio Vaticano*, wyd. P. Sella, M.-H. Laurent, t. 1, Citta del Vaticano 1937, s. 380, nr 1219, Tav. XC, nr 1219; *Pieczęcie królów i królowych*, s. 196; M. Hlebionek, *Katalog pieczęci przy dokumentach samoistnych w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, Warszawa 2012, s. 100–101; nr 35; *Sigilla regum*, s. 232–233; Pieczęć druga (1780): M. Gumowski, *Pieczęcie*, s. 90, nr 183, tabl. XLIX, nr 183; T. Kruszyński, *op. cit.*, s. 88–89; S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 126, il. 121; *Katalog dokumentów, listów oraz pieczęci królów i królowych polskich przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, oprac. M. Chmielewska, Wrocław 1991, s. 59–60, nr 257; A. Więcek, *op. cit.*, s. 94, nr 121, s. 95, nr 121; A. Jaworska, *op. cit.*, s. 236, il. 55; *Pieczęcie królów i królowych*, s. 197; M. Hlebionek, *Katalog*, s. 102–103, nr 36; *Sigilla regum*, s. 234–235.

¹⁸ Pieczęć pierwsza (1764): M. Gumowski, *Pieczęcie*, s. 90–91, nr 184, tabl. L, nr 184; T. Kruszyński, *op. cit.*, s. 88; *Pieczęcie królów i królowych*, s. 198; *Sigilla regum*, s. 236; Pieczęć druga (1780): M. Gumowski, *Pieczęcie*, s. 91, nr 185, tabl. L, nr 185; T. Kruszyński, *op. cit.*, s. 88–89; S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 126, nr 121; A. Więcek, *op. cit.*, s. 94, nr 122; A. Jaworska, *op. cit.*, s. 236, il. 55; W. Fabijański, *Pieczęcie papierowe z podkładem w zbiorze sfragistycznym Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 2009, s. 35, nr 9, tabl. V, nr 9; *Pieczęcie królów i królowych*, s. 199; *Sigilla regum*, s. 237; Pieczęć trzecia (1785): R. Forysiak-Wójciński, *op. cit.*, s. 72–74.

R. Forysiaka-Wójcińskiego, zazwyczaj nie zwracano większej uwagi na umieszczone na tłokach zestawy herbów, mechanicznie traktując je jako powtórzenie kompozycji znanych z czasów wcześniejszych. Jak pisał M. Gumowski, charakteryzując drugą pieczęć większą koronną króla, w otoku „znajduje się 11 zwykłych tarcz herbowych”. Przeglądając jednak publikacje poświęcone pieczęciom królewskim z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych uważny czytelnik spostrzeże, że przy opisie drugiej pieczęci majestatowej znajduje się informacja o herbie kaliskim w miejscu, które tradycyjnie zajmował herb mołdawski, zaś przy opisie pieczęci większej koronnej z tego samego zestawu informację taką powtórzono ze znakiem zapytania¹⁹. W opublikowanej swego czasu recenzji tego opracowania zwracaliśmy z Piotrem Pokorą uwagę na ten fakt, podkreślając, że wymaga on szerszego komentarza, którego wydawcy poskąpili czytelnikowi. Bo jeżeli rzeczywiście doszłoby do korekty nieaktualnego herbu dawnego lenna Rzeczypospolitej, to rodzi się pytanie, czy zmiany dotyczyły tylko tego znaku, czy też ich zakres był szerszy. I oczywiście jeżeli do nich doszło, to czym były spowodowane²⁰. Uchylając się od odpowiedzi na to drugie pytanie, która wymaga dalszych szczegółowych badań, niżej chciałbym skupić się na wskazaniu, czy rzeczywiście do takich zmian doszło oraz określeniu ich zakresu i charakteru.

Rzeczywiście bowiem na pieczęciach wykonanych w 1764 r. zestaw i sekwencja herbów, a także układ godeł, nie różnią się od tego, który spotykamy na pieczęciach poprzedników Poniatowskiego. Na pieczęciach większych i mniejszych koronnych wieniec otwiera wyobrażenie Pogoni, na tarczy zwieńczonej mitrą, któremu symetrycznie towarzyszy herb Rusi – wspięty lew – dalej, parami, następują herby Prus Królewskich (Orzeł Mieczowy) i herb Pomorza (wspięty gryf), dawny herb lenna mołdawskiego (tu w formie bawolej głowy z gwiazdą między rogami i księżycami barkami od siebie z obu stron pyska) i ziemi sandomierskiej (w tarczy dwudzielnej w słup z prawej strony trzy pasy, z lewej dziewięć gwiazd); herb Kujaw (na tarczy dwudzielnej w słup połurzeł i połulew pod wspólną koroną) i Podwójny Krzyż jagielloński; herb ziemi lubelskiej (biegnący jeleni, tu bez korony na szyi) i Podola (Słońce), a kończy go herb ziemi dobrzyńskiej (męska głowa, tu bez brody, między dwiema koronami, dolna na opak). Wszystkie figury heraldyczne, wyłączywszy mobilia i znaki ułożone *en face*, zwrócone w stronę centralnego pola pieczęci zajmowanego przez wizerunek Orła położonego na szrafowanej pionowymi liniami (czerwień) tarczy, na którego piersiach umieszczono

¹⁹ *Pieczęcie królów i królowych*, s. 195, 197; *Sigilla regum*, s. 230, 237.

²⁰ M. Hlebionek, P. Pokora, *Refleksje o „Pieczęciach królów i królowych polskich”*, „*Studia Źródłoznawcze*” 2012, 50, s. 120.

herb rodowy Poniatowskich – Ciołka²¹. Analogicznie skonstruowano wieniec herbów na pieczęci mniejszej (podkanclerskiej), a jedyną istotniejszą różnicą w kształcie godeł jest umieszczenie u podstawy tarczy litewskiej Pogoni wyraźnie zaznaczonej murawy, której nie widać w analogicznym herbie znajdującym się na pieczęci większej, nawet na dobrze odcisniętych jej egzemplarzach²². Układ ten nieznacznie zmienia się na pieczęci majestatowej, gdzie wieniec rozpoczyna zwieńczona koroną zamkniętą tarcza z koronnym Orłem, przesunięta do otoku, ponieważ centralne pole zajmowało przedstawienie tronuującego władcy²³.

Jak już wspomniałem, wydawcy katalogu pieczęci królewskich z zasobu AGAD sygnalizowali zmiany, do których doszło w zestawie herbów znajdujących się na pieczęciach Stanisława Augusta w 1780 r. Ich uwagi i wątpliwości dotyczyły przede wszystkim kształtu i interpretacji herbu, który znajdował się w miejscu tradycyjnie zajmowanym przez znak wiązany z Mołdawią. Analiza dobrej jakości odcisków pieczęci, tak większej, jak i majestatowej, a także mniejszej (podkanclerskiej) koronnej, pokazuje jednak, że zakres zmian, do których wówczas doszło, był znacznie szerszy. Jako punkt wyjścia do ich analizy przyjmę pieczęć większą koronną króla.

Na pierwszy rzut oka zestaw herbów nie różni się od tego, z którym spotykamy się na pieczęci wcześniejszej. Otwiera go litewska Pogoń umieszczona na owalnej, zwieńczonej mitrą tarczy. Jednak znajdująca się w godle figura zwrócona została w heraldycznie prawą stronę, a zatem na zewnątrz, nie zaś jak było to wcześniej – ku znajdującemu się w centrum kompozycji Orłowi. Drugą różnicą jest pokrycie pola tarczy szrafirunkiem. Tworzą go pionowe linie, oznaczające czerwień (vide: niżej). Z rozwiązaniem takim spotykamy się także w przypadku dalszych herbów. Czytając wieniec herbów naprzemiennie, kolejnym znakiem jest wspięty lew – herb Rusi. Tu zmiany są dalej idące. Podobnie jak w przypadku Pogoni, godło odwrócone zostało od koronnego Orła i skierowane w heraldycznie lewą stronę. Zmiany zaszły także w kształcie samych elementów godła: lew wspina się na skałę, jego głowę wieńczy korona, a ogon jest wyraźnie rozdwojony²⁴. Pole owalnej tarczy wypełnia poziomy szrafirunek, oznaczający barwę niebieską. Tarcze trzecia i czwarta tradycyjnie przeznaczone były

²¹ Vide: przyp. 17.

²² Vide: przyp. 18. Element ten widoczny jest na podobiznie publikowanej przez M. Gumowskiego, *Pieczęcie królów*, tabl. L, nr 184; również vide: APT, AmT, Kat. II, I-3302, s. 340.

²³ M. Gumowski, *Pieczęcie*, tabl. XLVII, nr 180; *Pieczęcie królów i królowych*, s. 194; *Sigilla regum*, s. 228–229.

²⁴ W takiej formie herb Rusi pojawia się na pieczęci majestatowej Władysława Jagiełły oraz Władysława Warneńczyka, a także notują go współczesne herbarze zachodnioeuropejskie (vide: S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 55). W wersji takiej spotykamy go też często w staropolskich herbarzach (*ibidem*, s. 69–89). W wieńcu herbów na nowożytnych pieczęciach

dla godeł Prus Królewskich i lenna pomorskiego. I rzeczywiście, na tarczy trzeciej, pokrytej pionowym szrafirunkiem (czerwień), wyobrażono Orła Mieczowego z wyraźnie zaznaczoną koroną na szyi, podobnie jak w przypadku poprzedzającego go herbu litewskiego, zwróconego w heraldycznie prawą stronę, a więc odwróconego od Orła koronnego. Tarcza czwarta, również pokryta pionowym szrafirunkiem, wyobraża wspiętego gryfa. Tym razem zwrócony jest on ku koronnemu Orłowi. Inaczej jednak niż na wcześniejszych pieczęciach, został wyposażony w dodatkowe atrybuty: koronę umieszczoną na głowie oraz miecz sztychem ku górze, trzymany w łapie. Godło to zatem znacząco różni się od herbu lenna pomorskiego. Atrybuty: korona i miecz wskazują, że autor programu heraldycznego pieczęci zastąpił dawny herb pomorski herbem Inflant, z zastrzeżeniem, że na niewielkiej przestrzeni nie można było umieścić stanowiących element godła inicjałów „SA” odwołujących się do Zygmunta Augusta, a także pominięta została tradycyjnie wieńcząca tarczę mitra książęca, wskazująca na specjalny status tego terytorium w obrębie Rzeczypospolitej²⁵. Podobnym w zakresie znaczeniowym przemianom uległ – jak już wspomniano – dawny herb lenna mołdawskiego, zajmujący kolejne miejsce w kompozycji. Przypomnijmy, że herb mołdawski wyobrażał turzą lub bawolą głowę *en face*, z gwiazdą między rogami oraz słońcem (później różą) i półksiężycem z obu stron pyska²⁶. Tymczasem herb umieszczony w tym miejscu na interesującej nas pieczęci przedstawia w polu szachowanym, o kwaterach

królewskich herb ten konsekwentnie wyobrażany był jednak w starszej, prostszej formie, wyobrażającej wspiętego lwa. M. Gumowski, *Pieczęcie*, passim.

²⁵ O herbie Inflant: S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 92–93. Pamiętać trzeba, że w XVII stuleciu Gryf stał się herbem województwa pomorskiego, wypierając Orła Mieczowego, będącego początkowo wspólnym znakiem dla wszystkich województw pruskich (B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, w: *Współczesna heraldyka samorządowa i jej problemy. I Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Kraków 2000, s. 154–155). Nie można zatem wykluczyć, że w tym czasie znak znajdujący się na pieczęciach łączony był nie z dawnym lennem, a jednym z województw Rzeczypospolitej. W momencie wykonywania drugiego kompletu pieczęci Stanisława Augusta większa część tego terytorium znajdowała się jednak już pod panowaniem pruskim (od 1772 r.). W tym kontekście zagadkowe wydaje się zastąpienie herbu pomorskiego herbem województwa inflanckiego, które w tym samym czasie znalazło się pod panowaniem Rosji. Być może nie bez znaczenia jest tu postać pochodzącego z Inflant Jana Jerzego Borchy (W. Konopczyński, *Borch Jan Jędrzej (zm. 1780)*, w: *Polski słownik biograficzny* [dalej: *PSB*], t. 2, red. W. Konopczyński, Kraków 1936, s. 311–313), który otrzymał kanclerstwo w kwietniu 1780 r. Piastował je krótko, do rychłej śmierci (październik 1780 r., vide: *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, s. 58, nr 238), ale nie można wykluczyć, że to on stał za inicjatywą wymiany pieczęci królewskich.

²⁶ S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 37. Ostatnio herbowe pieczęcie gospodarów mołdawskich zestawil O. Odnorozhenko, vide: O. Odnorozhenko, *Рускі королівські, господарські*

naprzemiennie pustych (srebro) i pionowo szrafowanych (czerwień), bawolą (turzą) głowę z kolcem w nozdrzach i otwartą koroną między rogami. Mamy tu więc do czynienia ewidentnie z dawnym znakiem Wielkopolski, od XV w. odnoszonym do ziemi kaliskiej (województwa kaliskiego)²⁷. Herbowi mołdawskiemu (tu kaliskiemu) towarzyszy herb ziemi sandomierskiej, również szrafowany: w tarczy dwudzielnej w słup w polu prawym szrafowanym pionowo, trzy belki (listwy) puste (srebrne), w polu drugim, szrafowanym poziomo (niebieski) dziewięć gwiazd²⁸. Tu zmienia się układ gwiazd w drugim polu. Dotąd – od czasów jagiellońskich – na pieczęciach królewskich prezentowane były one w dwóch słupach po cztery, z dziewiątą u dołu pomiędzy nimi. Na interesującej nas pieczęci ułożone zostały w pas po trzy gwiazdy²⁹. Dalej następuje kujawska hybryda (w tarczy dwudzielnej w słup, w polu prawym, szrafowanym pionowo – czerwień, połutorzeł, w polu lewym, szrafowanym kropkami – złoto, połulew, pod wspólną koroną). W porównaniu z poprzednimi pieczęciami widoczna jest tu zmiana układu herbowych bestii. Wcześniej po prawej stronie tarczy znajdowało się wyobrażenie połulwa³⁰. Kolejne herby: Podwójny Krzyż jagielloński (w polu szrafowanym poziomo – niebieski, podwójny krzyż o rozszerzonych końcówkach ramion)³¹, herb ziemi lubelskiej (w polu szrafowanym pionowo – czerwień, jelen z koroną na szyi w prawo – odwrócony od koronnego Orła)³²; herb Podola (na tarczy szrafowanej poziomo – niebieski, słońce)³³ i wreszcie herb ziemi dobrzyńskiej (w polu szrafowanym pionowo – czerwień, męska brodata głowa między dwiema koronami, z górnej wyrastają rogi, dolna na opak)³⁴ nie noszą już śladów heraldycznych modyfikacji, choć niewątpliwie widoczna jest większa niż

та князівські печатки XIII–XVI ст. (= *Monumenta Rutheniae Heraldica*, vol. 2), Харків 2009, s. 65–81.

²⁷ S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 14–15; R. Marciniak, *O rzekomym herbie Wielkopolski XIV i XV w.*, „Roczniki Historyczne” 1999, 65, s. 53–71, uznaje, że głowa bawołu była herbem kaliskim już w XIV w.

²⁸ S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 16.

²⁹ M. Gumowski, *Pieczęcie*, [tablice z ilustracjami] *passim*.

³⁰ *Ibidem*, [tablice z ilustracjami] *passim*.

³¹ Szeroko o znaczeniu tego herbu również w kontekście heraldyki terytorialnej pisze Z. Piech, *Monety*, s. 243–268.

³² S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 42; T. Panfil, *Verba signi. Dzieje herbu ziemi lubelskiej*, Lublin 1998, s. 7–9.

³³ S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 42. Początkowo herb Podola wyobrażał złote słońce w polu srebrnym. Jednak już w herbarzu Kamienia przydano mu pole błękitne. *Ibidem*, s. 75.

³⁴ S.K. Kuczyński, *Zagadka herbu ziemi dobrzyńskiej*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa et al., Warszawa 1991, s. 279–289; S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 18–20.

na pieczęciach wcześniejszych królów precyzja ich wykonania. Dotyczy to przede wszystkim skomplikowanego graficznie herbu ziemi dobrzyńskiej. Może za wyjątek należy tu uznać herb Lubelszczyzny, gdzie wyeksponowano koronę na szyi jelenia, na wcześniejszych pieczęciach niewidoczną. Właściwie identycznie wygląda zestaw herbów na pieczęci majestatowej. Od wyżej opisanego różni się jednak kilkoma detalami: na tarczy pierwszej, poniżej przednich kopyt konia, dodano element mogący być drzewami bądź wieżami fortecy³⁵, zaś na tarczy jeźdźca czytelny jest podwójny krzyż, położony na tarczy ósmej podwójny krzyż jest szrafowany kropkami (złoto), na tarczy dziesiątej, tarcza słoneczna w godle Podola posiada ludzką twarz. Niestety egzemplarze pieczęci mniejszej koronnej króla, do których udało mi się dotrzeć, nie miały dostatecznie dobrze odcisniętych bądź zachowanych elementów wieńca herbów, by ustalić wszystkie szczegóły. Wydaje się jednak, że zasadniczo powtarzają one kształt i ustawienie godła z pieczęci większej³⁶. Wyjątek stanowi herb województwa lubelskiego, gdzie pole tarczy, inaczej niż na pieczęciach majestatowej i większej, zostało pokryte szrafirunkiem poziomym (niebieski)³⁷.

Zatem najdalej idące modyfikacje, skutkujące zmianą treści, dotyczyły herbów dawnych terytoriów lennych. Dokonując zmian, wykorzystano podobieństwa formalne godła tych herbów do nowo wprowadzonych znaków (turza i bawola głowa w herbach Mołdawii i kaliskiego; gryf w herbach Pomorza i Inflant). Trudno obecnie znaleźć odpowiedź na pytanie, czy była to prosta adaptacja częściowo zdeformowanych i pustych semiotycznie znaków do aktualnych warunków³⁸, oparta – jak już

³⁵ Być może element ten stanowi refleks motywu twierdzy – warownego miasta od czasów Wazów pojawiającego się u podstawy tarczy z Pogonią na pieczęciach litewskich. Vide: M. Gumowski, *Pieczenie*, tabl. XXII, nr 82, 83; tabl. XXIV, nr 97; tabl. XXV, nr 99; tabl. XXVIII, nr 110, 111, 112. Wyobrażenie trzech wież pojawia się w tym samym miejscu na wcześniejszej pieczęci majestatowej Stanisława Augusta. Vide: Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK], Zbiór Rusieckich [dalej: ZR], pergamin 257.

³⁶ M. Gumowski, *Pieczenie*, s. 91, nr 185, tabl. L, nr 185; W. Fabijański, *op. cit.*, s. 35, nr 9, tabl. V, nr 9; *Pieczenie królów i królowych*, s. 199; *Sigilla regum*, s. 237.

³⁷ T. Panfil, *op. cit.*, *passim*, nie notuje występowania lubelskiego jelenia na błękitnym tle. Zważywszy że na innych pieczęciach wchodzących w skład wykonanego w 1780 r. garnituru pieczęci królewskich barwa została ukazana poprawnie (szrafowanie pionowymi kreskami – czerwień), w herbie Lubelszczyzny znajdującym się na pieczęci mniejszej musiało dojść do pomyłki rytownika.

³⁸ Z podobnym zjawiskiem spotykamy się w sfragistyce litewskiej, gdzie Anioł znajdujący się w godle herbu ziemi kijowskiej po unii lubelskiej przekształca się z czasem w wizerunek postaci trzymającej w rękach miecz i gałązkę palmową, względnie dwie palmowe gałązki. Vide: M. Hlebionek, *Herb ziemi kijowskiej na pieczęciach władców Rzeczypospolitej*, „Сфрагістичний Щорічник” 2012, 2, s. 82–98. Pytaniem otwartym jest, czy nowemu

wspomniano – na graficznej analogii, czy też stała za tym przemyślana strategia aktualizacji programu heraldycznego pieczęci. W tym drugim przypadku być może wykorzystanie graficznych analogii miało „maskować” wprowadzone modyfikacje, które – podobnie jak dokonane w czasach Wazów korekty w układzie tytułatury stosowanej na pieczęciach³⁹ – mogły spowodować konflikt ze szlachtą, a to ze względu na zmianę kształtu pieczęci państwowych. W przypadku pozostałych herbów korekty ograniczyły się do zmian w formie godła, niepociągających ze sobą zmian znaczeniowych (Ruś, ziemia sandomierska) oraz konsekwentnego (wyjątkiem jest herb Inflant) odwrócenia godeł od centralnie umieszczonego Orła polskiego.

Osobno trzeba wspomnieć o zastosowanej na pieczęciach technice szrafirunku. Ta metoda monochromatycznego oznaczania tynktur upowszechniła się w pierwszej połowie XVII w., dzięki pracom flandryjskiego heraldyka Jana Baptysty Zangriusa (1600)⁴⁰ oraz włoskiego jezuitę Sylwestra Petra Sancta (1634, 1638)⁴¹. Obaj heraldycy stworzyli spójny system, w którym oznaczeniu barwy służył odpowiedni okład kresek bądź kropek⁴². Informacje o szrafirunku, pojawiające się skądinąd w kontekście pieczęci, znajdujemy w traktacie heraldycznym Aleksandra Jabłonowskiego z 1742 r., który przejął rozwiązania znane z pracy Petra Sancta⁴³, cieszące się w Europie największą popularnością. W sfragistyce królów Polski szrafowanie pojawia się dopiero w czasach Augusta II. W kręgu pieczęci polskich spotykamy się z nim na pieczęciach pokojowych króla⁴⁴. Znacznie częściej szrafirunek widoczny jest na jego pieczęciach saskich⁴⁵. Występuje też niekiedy na sygnetach oraz mniejszych,

godłu przypisano nowe znaczenie, czy też trwało ono na pieczęciach jedynie siłą tradycji, podobnie jak herb mołdawski na pieczęciach koronnych.

³⁹ W. Krawczuk, *Pieczęcie Zygmunta III Wazy*, Kraków 1993, s. 18–19.

⁴⁰ J.B. Zangre, *Representation de l'Ancienne et Souveraine Duché de Brabant*, Louvain 1600.

⁴¹ S. Petra Sancta, *De symbolis heroicis libri IX*, Antverpia 1634, s. 313–314; idem, *Tesserae gentilitiae ex legibus feccialium descriptae*, Romae 1638, s. 59–60.

⁴² Rozwiązania zaproponowane w pracach Zangriusa i Petra Sancta różnią się jedynie sposobem oznaczania czerni: pierwszy stosował tu kratę z linii pionowych i skośnych, drugi zaś z pionowych i poziomych.

⁴³ J.A. Jabłonowski, *Heraldica, to iest osada kleynotow rycerskich y wiadomosc znaków herbownych dotąd w Polsce nieobiasniona*, Lwów 1742, k. 16–16v (paragraf III: *O polach tarczom przyzwoitych*).

⁴⁴ Np. M. Gumowski, *Pieczęcie*, s. 74, nr 147, tabl. XLII, nr 147; *Pieczęcie królów i królowych*, s. 159; *Sigilla regum*, s. 191.

⁴⁵ M. Gumowski, *Pieczęcie*, tabl. XLII, nr 148; *Pieczęcie królów i królowych*, s. 165; *Sigilla regum*, s. 192.

przeznaczonych do laku, pieczęciach instytucji królewskich⁴⁶. Co prawda Stanisław Leszczyński nie zastosował go na swych znanych pieczęciach państwowych z czasów pierwszego panowania, jednak występuje na pieczęciach używanych przezeń w czasie walk o tron po śmierci Augusta II, a także na jego sygnetach⁴⁷. W sfragistyce Augusta III spotykamy się z nim na analogicznych pieczęciach, jak w przypadku ojca⁴⁸. Na pieczęciach państwowych szrafirenek pojawia się właśnie w czasach Stanisława Augusta, już na pieczęci używanej przezeń jako króla elekta⁴⁹, a później wypełniając tarczę z polskim Orłem na pieczęciach większej i mniejszej koronnej z 1764 r. W drugim zestawie pieczęci (z 1780 r.) rozszerzono jego zastosowanie również na herby ziemskie. Powoduje to, że *de facto* pieczęcie te prezentują – w pewnym stopniu – barwy składowych wieńca herbów. W pełni jesteśmy jednak w stanie odczytać tylko tynktury herbów złożonych z figur zaszczytnych bądź mobiliów, to jest będącego antecedenssem z czasów jagiellońskich Podwójnego Krzyża: złoty krzyż w polu niebieskim oraz częściowo, herbu ziemi sandomierskiej: w polu pierwszym czerwonym trzy srebrne pasy, w polu drugim niebieskim – dziewięć gwiazd. W pozostałych przypadkach szrafowano tylko pola tarczy. I tak w polach czerwonych umieszczono godła litewskiej Pogoni, pruskiego Orła Mieczowego, inflanckiego Gryfa, ziemi (województwa) lubelskiego oraz ziemi dobrzyńskiej. W polu niebieskim znajdowały się godła Rusi (województwa ruskiego), Podola (słońce) oraz wspomniany już jagielloński Podwójny Krzyż, a także, na pieczęci mniejszej, godło herbu województwa lubelskiego. Pola o łączonych barwach występowały w herbach ziemi kaliskiej (Wielkopolski – szachownica srebrno-czerwona), Kujaw (pole pierwsze czerwone, drugie złote)⁵⁰. Godła figuralnych nie szrafowano, zakładając zapewne dla nich barwy naturalne bądź ich znajomość wynikającą z tradycji. W większości przypadków hipotetyczna rekonstrukcja tynktur godeł nie sprawia problemu. Wyjątkiem jest znak łączony z Kujawami, którego godło występowało w kilku wariantach barwnych. Ponieważ jednak zestawienie pól czerwonego i złotego

⁴⁶ M. Gumowski, *Pieczęcie*, tabl. XLII, nr 151, 152; *Pieczęcie królów i królowych*, s. 171; *Sigilla regum*, s. 199.

⁴⁷ M. Gumowski, *Pieczęcie*, tabl. XLIII, nr 160; *Pieczęcie królów i królowych*, s. 178, 179; *Sigilla regum*, s. 209, 210.

⁴⁸ *Pieczęcie królów i królowych*, s. 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192; *Sigilla regum*, s. 217, 218, 222, 223, 224, 226.

⁴⁹ M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966, Taf. IX, nr 166; M. Hlebionek, *Nieznana pieczęć króla elekta Stanisława I*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2016, 15 (26), s. 79, nr 5.

⁵⁰ Cf. S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 115, gdzie zestawienie barw używanych w staropolskiej heraldyce ziemskiej.

występuje tylko w herbie ziemi sieradzkiej, stąd zapewne i barwy godła odnosiły się do herbu tego terytorium⁵¹.

Najbardziej tajemniczą z charakteryzowanego tu zestawu pieczęci Stanisława Augusta jest trzecia pieczęć mniejsza koronna tego króla. Dziś znana jest ona z jednego, słabo zachowanego, kolekcjonerskiego odcisku lakowego, przechowywanego w zbiorach Biblioteki Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk⁵². Poziom jej wykonania, na co zwraca uwagę R. Forysiak-Wójciński, jest niższy od pieczęci Holzhaeuserowskich⁵³, a i znajdujący się na niej zestaw herbów różni się od tego, który umieszczono na pieczęciach wcześniejszych. Ponieważ pieczęć ta nie jest poświadczona innymi odciskami, wspomniany autor – raczej słusznie – zakłada, że tłok pieczęci nie wszedł do kancelaryjnego użytku⁵⁴. Widoczny na nim element chronologiczny R. Forysiak-Wójciński poprawnie, mimo słabej czytelności ostatniego znaku, odczytuje jako MDCCLXXX[V]. W tym roku nie zaszły jednak żadne okoliczności uzasadniające inicjatywę wymiany tłoka. Takie nastąpiły dopiero pod koniec roku 1786, kiedy to dotychczasowy podkanclerzy Jacek Małachowski awansował na urząd kanclerza, zaś pieczęć mniejszą powierzono Maciejowi Garnyszowi⁵⁵. Spostrzeżenie to pozwala na zaproponowanie dwóch hipotez wyjaśniających taki element chronologiczny. Albo przewidywano zmianę na urzędzie podkanclerzego już wcześniej, ale nie doszła ona do skutku i interesujący nas zabytek byłby jedynym tego śladem, albo też rytownik przygotowujący tłok dla Garnysza pomylił się w dacie. Byłaby to zresztą jedna z mniej istotnych pomyłek, których dopuścił się, pracując nad tłokiem (zob. niżej). Teoretycznie możemy mieć też do czynienia z odciskiem tłoka naśladowającego pieczęć koronną o fałszerskim bądź kolekcjonerskim charakterze. Bowiemy, jak już wspomniano, nie posiadamy jej odcisków potwierdzających wprowadzenie tej pieczęci do użytku kancelaryjnego, a jedyny zachowany odcisk z tego tłoka ma właśnie charakter kolekcjonerski⁵⁶. Wątpliwości te, przynajmniej do pewnego stopnia, rozwiewa kontekst wynikający z „otoczenia” odcisku. Został on bowiem wykonany na karcie papieru wraz z kilkunastoma innymi odciskami pieczęci. Z kolei karta

⁵¹ S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 44–46, 75, 115; również vide: M. Adamczewski, *Pieczęć wojewódzka powiatów sieradzkiego i szadkowskiego z roku 1792*, „Biuletyn Szadkowski” 2007, 7, s. 94–95.

⁵² Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk [dalej: BK], Pieczęcie luźne [dalej: PL], Zbiór Zamoyskich [dalej: ZZ], kolekcja V, sygn. P-32.

⁵³ R. Forysiak-Wójciński, *op. cit.*, s. 73.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Urzednicy centralni*, s. 114, nr 684, 685.

⁵⁶ R. Forysiak-Wójciński (*op. cit.*, s. 73) jako przyczynę sporządzenia kolejnego tłoka pieczęci mniejszej dopuszcza szczególne natężenie pracy kancelarii.

ta wchodzi w skład większego zestawu plansz z pieczęciami wykonanymi w taki sam sposób, o czym przekonuje powtarzalność odcisków z jednego tłoka na różnych kartach. Oprócz pieczęci koronnej w skład tego zbioru wchodzi pieczęć instytucji państwowych z czasów Księstwa Warszawskiego i powstania listopadowego⁵⁷, pieczęć wojskowe⁵⁸, Akademii Zamojskiej⁵⁹, instytucji związanych z ordynacją zamojską⁶⁰ oraz osobiste pieczęcie przedstawicieli rodziny Zamoyskich⁶¹. Te ostatnie zdają się wskazywać, iż właścicielem kolekcji tłoków byli właśnie Zamoyscy. Dla naszych rozważań istotne jest, że żona Tytusa Działyńskiego, Gryzelda Celestyna, była córką ordynata Stanisława Kostki Zamoyskiego, a wnuczką kanclerza koronnego Andrzeja Zamoyskiego⁶². Bliskie związki kanclerza z dworem Stanisława Augusta upoważniają do przyjęcia założenia, że to właśnie za pośrednictwem Andrzeja nieużywany tłok pieczęci podkanclerskiej znalazł się w posiadaniu Zamoyskich, gdzie wykonano lakowy odcisk na potrzeby zbiorów Działyńskiego, które ostatecznie znalazły się w Kórniku⁶³.

W aspekcie kompozycji heraldycznej pieczęć ta niewątpliwie wzorowana była na tłoku wykonanym w 1780 r. Niestety, jak już wspomniano, stan zachowania egzemplarza nie pozwala na precyzyjne porównanie wszystkich herbów ziemskich z ich wersjami występującymi na wcześniejszych zestawach pieczęci. Spotykamy na niej jednak analogiczny układ figur herbowych (zwrócone na zewnątrz), jak i zachowanie – przynajmniej niektórych – modyfikacji spotykanych już na pieczęciach z 1780 r.: lew wspinający się na skałę, w herbie Rusi (województwa ruskiego) czy głowa bawola (turza) z kolcem w nozdrzach (herb województwa kaliskiego?), w miejscu dawnego herbu lenna mołdawskiego. Zaznaczyć jednak trzeba, że na zachowanym fragmencie owalnej tarczy tego herbu nie widać charakterystycznego szachowania jej pola. Brak szrafirunku na tarczach z herbami ziemskimi, wyłączwszy główną tarczę z koronnym Orłem, jest z kolei cechą różniącą interesującą nas pieczęć od wcześniejszego zestawu, a zbliżającą ją do pieczęci wykonanych w roku 1764.

⁵⁷ Np. vide: BK, PL, ZZ, kolekcja V, sygn. P-39e; sygn. P-45; sygn. P-46; sygn. P-47a.

⁵⁸ Np. vide: BK, PL, ZZ, kolekcja V, sygn. P-78; sygn. P-78a.

⁵⁹ Np. vide: BK, PL, ZZ, kolekcja V, sygn. P-56; sygn. P-57; sygn. P-58; sygn. P-59.

⁶⁰ Np. vide: BK, PL, ZZ, kolekcja V, sygn. P-42; sygn. P-49b.

⁶¹ Np. vide: BK, PL, ZZ, kolekcja V, sygn. P-91; sygn. P-92b; sygn. P-94; sygn. P-110.

⁶² S. Bodniak, *Działyńska Gryzelda Celestyna (1804–1883)*, w: *PSB*, t. 6, red. W. Konopczyński, Kraków 1948, s. 75.

⁶³ Warto za R. Forysiakiem-Wójcińskim zauważyć, że w 1794 r. w dyspozycji podkanclerzego znajdował się jeden tłok pieczęci koronnej, przekazany królowi po aresztowaniu Wojciecha Skarszewskiego przez władze insurekcji kościuszkowskiej. Vide: R. Forysiak-Wójciński, *op. cit.*, s. 73.

Z innych różnic wskazać trzeba brak mitry nad rozpoczynającą wieniec tarczą z Pogonią. Dalej idące zmiany zaszły w herbie umieszczonym w miejscu zwyczajowo zajmowanym przez herb ziem kujawskich. Tu zamiast połuorła/połułwa umieszczono w godle dwugłowego orła pod wspólną koroną zamkniętą względnie mitrą książęcą. Także herb ziemi dobrzyńskiej zastąpiony został wyobrażeniem ukoronowanej zwierzęcej (oślej?, końskiej?) głowy. W przypadku innych godeł różnice są mniejsze: lew w herbie Rusi posiada pojedynczy, nie zaś – jak na pieczęciach z 1780 r. – podwójny ogon, a na tarczy z herbem Prus Królewskich nie widać zbrojnego ramienia z mieczem, natomiast głowę ptaka zdaje się wieńczyć otwarta korona. W tym ostatnim przypadku może to być jednak, warunkowany materiałem, efekt słabej jakości wykonania odcisku. Jak podkreślił R. Forysiak-Wójcicki, owe dwie najdalej idące zmiany, które zaszły w godłach herbów wiązanych z Kujawami i ziemią dobrzyńską, nie znajdują uzasadnienia w tradycji koronnej heraldyki ziemskiej⁶⁴. Nie znajdujemy tam herbu, który zastąpił wcześniejszy znak ziemi dobrzyńskiej. Co prawda na dawniejszych pieczęciach znakowi temu zdarzało się przybierać formy daleko odbiegające od pierwowzoru (np. na jednej z pieczęci koronnych Augusta II wyobrażono znak przypominający raczej tarczę księżycą z twarzą między dwiema koronami niż brodatą męską głowę⁶⁵), ale nigdy nie nabierały one zoomorficznego charakteru. Teoretycznie dwugłowy orzeł mógłby być łączony z ziemią przemyską⁶⁶, brak jednak uzasadnienia historycznego dla takiej zmiany. Nadto ziemia przemyska była częścią województwa ruskiego, którego znak zajmował drugie miejsce w wieńcu herbów. Zatem wprowadzenie doń osobnego herbu dla Przemyśla, stanowiłoby swoistą formę redundancji informacji, wskazującą przy tym na szczególny status tego terytorium w obrębie województwa. Wydaje się więc, że w obu przypadkach mamy do czynienia z błędami rytownika.

Przedstawione wyżej przykłady pokazują, że w czasach panowania króla Stanisława Augusta doszło do istotnych zmian w zespole herbów ziemskich umieszczanych na pieczęciach koronnych. Tak jak pierwszy ich zestaw, wykonany przy okazji koronacji, kontynuował zwyczaje heraldyczne poprzedników, tak kolejny, wprowadzony w 1780 r., zakończył ponadstuletni okres stabilizacji (czy nawet stagnacji) heraldyki ziemskiej na polskich pieczęciach królewskich. Najważniejszymi elementami przeprowadzonych wówczas zmian była aktualizacja herbów dawnych terytoriów lennych (Mołdawia, Pomorze) przez umieszczenie w ich miejscu

⁶⁴ *Ibidem*, s. 72–73.

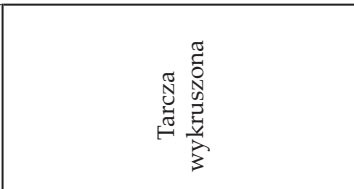

⁶⁵ M. Gumowski, *Pieczęcie*, tabl. XXXIX, nr 141.

⁶⁶ S.K. Kuczyński, *Polskie*, s. 42, 45.

herbów ziem (województw) mocniej związanych z Rzeczpospolitą: ziemi (województwa) kaliskiego oraz polskich Inflant, a także modyfikacja formy i układu innych godeł. Niezwykle istotne jest wprowadzenie na pieczęcie szrafirunku. Dzięki niemu na pieczęciach Stanisława Augusta możemy bowiem widzieć zestaw barw herbów ziemskich z końca I Rzeczpospolitej, który – poprzez umieszczenie na pieczęciach państwowych – zyskał oficjalną sankcję. Zagadką pozostają okoliczności wykonania i przeznaczenie trzeciego tłoka pieczęci mniejszej koronnej. Co prawda w sferze kompozycji i heraldyki naśladuje ona pieczęcie królewskie z drugiego zestawu, niemniej spotykamy na niej specyficzne rozwiązania, z których najbardziej charakterystyczne jest zastąpienie kujawskiej hybrydy dwugłowym orłem, a herbu ziemi dobrzyńskiej ukoronowaną zwierzęcą głową. Prawdopodobnie mamy tu jednak do czynienia nie tyle z zamierzoną dalszą modyfikacją zestawu herbów tworzących wieniec, ile z błędami rytownika, których skutkiem mogła być decyzja o niewprowadzeniu jej do użytkowania przez kancelarię monarszą. Otwartym pytaniem pozostaje, czy zmiany wprowadzone w 1780 r., mimo ich deformacji na pieczęci z 1785 r., miały szansę przyjąć się na dłużej. Szukanie na nie odpowiedzi to jednak już domena historii „niebyłej”.

ANEKS

Zestawienie herbów ziemskich z pieczęci koronnych króla Stanisława Augusta

	1764		1780		1785		
	pieczęć majestatowa*	pieczęć większa**	pieczęć mniejsza***	pieczęć majestatowa****	pieczęć większa*****	pieczęć mniejsza*****	
1							
2							

1

2

* ANK, ZR, pergamin 257; M. Gumowski, *Pieczęci*, tabl. XLVII, nr 180; ** APT, AmT, Kat. I, I-114, k. 10c verso; *** APT, AmT, Kat. II, I-3302, s. 11, 120, 340; **** Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 1485; sygn. 1489; ***** APT, AmT, Kat. II, I-3302, s. 332, 374; ***** APT, Akta luźne miasta Torunia, sygn. 9029, s. 8; M. Gumowski, *Pieczęcie*, tabl. L, nr 185; ***** BK, PL, ZZ, kolekcja V, sygn. P-32.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 1485, 1489.

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Zbiór Rusieckich, pergamin 257.

Archiwum Państwowe w Toruniu:

Akta luźne miasta Torunia, sygn. 9029.

Akta miasta Torunia, Kat. I, I-114; Kat. II, I-3302, I-3495, I-3508.

Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk:

Pieczęcie luźne, Zbiór Zamoyskich, kolekcja V, sygn. P-32, P-39e, P-42, P-45, P-46, P-47a, P-49b, P-56, P-57, P-58, P-59, P-78, P-78a, P-91, P-92b, P-94, P-110.

Studies (Opracowania)

Adamczewski M., *Pieczęć wojewódzka powiatów sieradzkiego i szadkowskiego z roku 1792*, „Biuletyn Szadkowski” 2007, 7.

Bodniak S., *Działyńska Gryzelda Celestyna (1804–1883)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, red. W. Konopczyński, Kraków 1948.

Die Siegel der Deutschen Kaiser und Könige, Bd II, wyd. O. Posse, Dresden 1910.

Fabijański W., *Pieczęcie papierowe z podkładem w zbiorze sfragistycznym Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 2009.

Forysiak-Wójciński R., *Dwie nieznanne pieczęcie królewskie Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Archiwista Polski” 2015, 1.

Gesamtverzeichnis der Siegel im Gatterer-Apparat, Teil 1–2 [Abbildungen], oprac. K.H. Debus, Koblenz 2013.

Guerreau I., *Otto I. von Wohldenbergh. Form und Funktion der Selbstdarstellung eines norddeutschen Weltgeistlichen im spiegel seiner Siegel*, w: *Siegel. Gebrauch und Bedeutung*, red. G. Signori, Darmstadt 2007.

Gumowski M., *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.

Gumowski M., *Pieczęcie królów Polski*, Kraków 1910.

Hlebionek M., *Herb ziemi kijowskiej na pieczęciach władców Rzeczypospolitej*, „Sfrahistychny Shchorichnyk” [„Сфрагістичний Щорічник”] 2012, 2.

Hlebionek M., *Katalog pieczęci przy dokumentach samoistnych w zasobie Archiwum Państwowe-go w Bydgoszczy*, Warszawa 2012.

Hlebionek M., *Nieznaną pieczęć króla elekta Stanisława I*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2016, 15 (26).

Hlebionek M., Pokora P., *Refleksje o „Pieczęciach królów i królowych polskich”*, „Studia Źródłoznawcze” 2012, 50.

I sigilli dell' Archivio Vaticano, wyd. P. Sella, M.-H. Laurent, t. 1, Citta del Vaticano 1937.

Jabłonowski J.A., *Heraldica, to jest osada kleynotow rycerskich y wiadomosc znaków herbownych dotąd w Polsce nieobiasniona*, Lwów 1742.

Jaworska A., *Orzeł Biały. Herb państwa polskiego*, Warszawa 2003.

Katalog dokumentów, listów oraz pieczęci królów i królowych polskich przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oprac. M. Chmielewska, Wrocław 1991.

- Katalog pieczęci Archiwum Państwowego w Toruniu, z. 1, *Pieczenie królów i królowych polskich do 1572 r.*, oprac. J. Bonczkowski, D. Chyła, M. Hlebionek, M. Superczyński, red. M. Hlebionek, Toruń 2020.
- Kletler P., *Die Kunst im österreichischen Siegel*, Wien 1927.
- Konopczyński W., *Borch Jan Jędrzej (zm. 1780)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 2, red. W. Konopczyński, Kraków 1936.
- Krawczuk W., *Pieczenie Zygmunta III Wazy*, Kraków 1993.
- Kruszyński T., *Właściwości stylowe polskich monet i pieczęci od czasu renesansu*, Kraków 1933.
- Kuczyński S. K., *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.
- Kuczyński S.K., *Zagadka herbu ziemi dobrzyńskiej*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa et al., Warszawa 1991.
- Maaler J., *Die Teütsch spraach: Alle wörter, namen, un[d] arten zu reden in Hochteütscher spraach, dem ABC nach ordenlich gestellt, unnd mit gutem Latein gantz fleissig unnd eigentlich vertolmetscht, dergleychen bißhär nie gesähen*, Zürich 1561.
- Marciniak R., *O rzekomym herbie Wielkopolski XIV i XV w.*, „Roczniki Historyczne” 1999, 65.
- Odnorozhenko O., *Ruski korolivs'ki, hospodarski ta knyazivski pyechatki XIII–XVI st.* (= *Monumenta Rutheniae Heraldica*, vol. 2), Kharkiv 2009 [Однороженко О., *Рускі королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст.* (= *Monumenta Rutheniae Heraldica*, vol. 2), Харків 2009].
- Panfil T., *Verba signi. Dzieje herbu ziemi lubelskiej*, Lublin 1998.
- Petra Sancta S., *De symbolis heroicis libri IX*, Antverpia 1634.
- Petra Sancta S., *Tesseræ gentilitiæ ex legibus feccialium descriptæ*, Romæ 1638.
- Piech Z., *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*, Kraków 2003.
- Piech Z., *Pieczenie herbowe w systemach sfragistycznych dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Pieczenie królów i królowych Polski*, Warszawa 2010.
- Pieczenie w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, red. P. Dymmel, Lublin 1998.
- Sava K. von, *Die Siegel der österreichischen Regenten bis Kaiser Max I.*, Wien 1871.
- Sigilla regum et reginarum Poloniae. Pieczęcie królów i królowych Polski ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 2015.
- Syta K., *Gabinet Dyplomatyczny Stanisława Augusta Poniatowskiego 1764–1768*, w: *Polska kancelaria królewska. Między władzą a społeczeństwem*, cz. 3, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Warszawa 2008.
- Śliwiński B., *Herb województwa pomorskiego*, w: *Współczesna heraldyka samorządowa i jej problemy. I Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Kraków 2000.
- Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992.
- Więcek A., *Jan Filip Holzhaeusser (1741–1792) nadworny medalier króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa 1993.
- Zangre J.B., *Representation de l’Ancienne et Souveraine Duché de Brabant*, Louvain 1600.

NOTA O AUTORZE

Marcin Hlebionek – dr hab., prof. UMK, pracownik Katedry Historii Średniowiecza i Nauk Pomocniczych Historii Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze oscylują wokół nauk pomocniczych

historii średniowiecznej i nowożytnej, głównie sfragistyki, archiwistyki oraz historii średniowiecznej i regionalnej ze szczególnym uwzględnieniem ziem nadnoteckich.

ABOUT THE AUTHOR

Marcin Hlebionek – professor at the Nicolaus Copernicus University in Toruń, employee of the Department of Mediaeval History and Auxiliary Sciences of History at the Institute of History and Archival Studies of Nicolaus Copernicus University in Toruń. His research interests focuses on auxiliary sciences of medieval and modern history, mainly sphragistics, archival science, and medieval and regional history, with particular emphasis on the lands on the Noteć River.